

SPRAKEN DE RAVEN HEBREEUWS?

REVITAL REFAEL-VIVANTE

VERTALING HANS RIJNS*

Voorwoord bij de vertaling

Ik leerde dr. Revital Refael-Vivante kennen tijdens het eenentwintigste colloquium van de Société Internationale Renardienne (SIR) in Zürich in 2015. Zij gaf toen een lezing waarin zij zich afvroeg of de raven Hebreeuws spraken in de *Meshal Haqadmoni*, een verzameling Hebreeuwse verhalen geschreven in Spanje door Isaac Ibn Sahula omstreeks 1281. Haar conclusie was dat dit zeker het geval was, maar dat was geen verrassing. Veel boeiender waren haar bevindingen over de raaf in de middeleeuwse Hebreeuwse literatuur.

Omdat Tiecelijn in de *Reynaert* ook een raaf en boodschapper is en daarom terecht de naam van dit jaarboek draagt, leek het mij interessant om haar te vragen haar lezing te bewerken voor een artikel in deze publicatie, zodat wij de raven met elkaar konden vergelijken. Dat vond zij niet zo'n goed idee omdat de bijbehorende plaatjes van de powerpointpresentatie er niet bijgeleverd konden worden. Wel had zij over dit onderwerp een uitgebreid artikel gepubliceerd dat zij mij zou toesturen. Dat artikel heb ik vertaald.

Een probleem bij het vertalen waren de versregels uit de *Meshal Haqadmoni*. De poëtische fragmenten zijn door Raphael Loewe uit het Hebreeuws in het Engels vertaald. Dat riep soms problemen op bij het vertalen naar het Nederlands. Deze versen zijn daarom in het Engels weergegeven met een vertaling van onze hand. 'Onze' hand? Ja, want Yvan de Maesschalck heeft mij bij de vertaling uitstekend geholpen. Het spreekt voor zich dat eventuele fouten in de vertaling van de versregels geheel voor mijn rekening komen. Met de toevoeging van de versregels in het Engels kan de lezer zelf beoordelen of de vertaling klopt.

De vertaling stuurde ik naar Refael-Vivante die, zo was de afspraak, mijn vertaling ter correctie aan de Nederlandse studente Pieterella Spruytenburg voor zou leggen. Zij beheerst zowel het Hebreeuws als het Engels en het Nederlands en heeft een aantal verbeteringen voorgesteld die ik zonder meer heb overgenomen.

In het artikel van Refael-Vivante komen de zondvloed en het droogvallen van de aarde uitgebreid aan de orde. Zij stelt dat de kijk op deze gebeurtenissen van Isaac Ibn Sahula, de schrijver van de *Meshal Haqadmoni*, afwijkt van de opvattingen in de joodse traditie. In *Genesis* 8: 6-13 lezen we dat na 40 dagen Noach (Noë voor de

katholieken) het venster van de ark opende en een raaf losliet die bleef rondvliegen totdat de aarde opgedroogd was. Daarna liet hij een duif los om te zien of het water op de aarde was gezakt. Maar de duif vond geen rustplaats en keerde terug naar de ark. Na zeven dagen liet Noach de duif weer los. 's Avonds keerde zij met een olijftak in haar snavel naar de ark terug. Dat was voor hem het teken dat het water zich aan het terugtrekken was. Na weer zeven dagen liet hij de duif wederom los. De duif keerde niet meer terug, het bewijs voor Noach dat de aarde drooggevallen was. Hij opende het luik van de ark en nam met alle mensen en dieren die dankzij de ark de zondvloed hadden overleefd, weer bezit van de aarde. In de *Meshal Haqadmoni* is het de raaf die met de olijftak terugvliegt naar de ark. Ibn Sahula stelt de raaf daarmee in een positief daglicht.

Hier volgt de vertaling van het artikel van Revital Refael-Vivante.

* Met dank aan Mark Nieuwenhuis en Yvan de Maesschalck.



Afb. 1 Eerste gedrukte Hebreeuwse editie van de Meshal Haqadmoni, gedrukt door Gershon Soncino, Brescia, 1491.



Afb. 2 In de zevende Hebreeuwse editie van de Meshal Haqadmoni, gepubliceerd in 1952 in Tel Aviv, zijn de houtsneden uit de druk van 1547 (Venetië) gereproduceerd.

Spraken de raven Hebreeuws?

De raaf die wij in dit artikel gaan bespreken, is een bijzondere raaf die voorkomt in het boek *Meshal Haqadmoni*, dat door Isaac Ibn Sahula in het Hebreeuws en in rijmend proza werd geschreven in Castilië in 1281. *Meshal Haqadmoni* is een fascinerend boek dat prachtig is geïllustreerd en een rijke, gevarieerde inhoud heeft met fabels en verhalen over mensen en dieren met menselijke eigenschappen, opvattingen, wetenschappelijke debatten, grappige tekeningen en moralisaties. Ibn Sahula introduceerde twee literaire vernieuwingen in zijn boek: ten eerste hebben de dierlijke personages in de fabels Joodse karaktereigenschappen, ten tweede is het boek rijk geïllustreerd. De *Meshal Haqadmoni* is het eerste Hebreeuwse seculiere boek waarin de auteur illustraties in de tekst heeft opgenomen.

Dit unieke werk was erg populair in de middeleeuwen, zoals blijkt uit de brede verspreiding en de vele kopieën. Het boek bestaat uit vijf secties, die poorten genoemd worden en telkens een ander onderwerp behandelen: wijsheid, berouw, goede raad, nederigheid en eerbied. Elke poort opent met een illustratie waarop de vragensteller (een ‘advocaat van de duivel’) is afgebeeld, die goede karaktereigenschappen veracht en belachelijk maakt, gevolgd door de reactie van de auteur op de vragensteller in de vorm van fabels die goede karaktereigenschappen prijzen. De vragen van de vragensteller en de antwoorden van de auteur worden in elke poort gepresenteerd in verhalen en fabels die met elkaar verweven zijn in verschillende vormen, waaronder de zogenaamde raamvertelling – een verhaal in een verhaal. Mensen vertellen verhalen over dieren of andere mensen en dieren vertellen verhalen over mensen.

Uit een analyse van de verhaalstructuur blijkt dat Isaac Ibn Sahula ontleend heeft aan niet-Hebreeuwse amusementsliteratuur als de *Panchatantra*, *Kalila Wa-Dimna*, *Mishlei Sindebar* en de vertellingen van *Duizend-en-een-nacht*. De analyse van de structuur toont ook aan dat de poorten thematisch en structureel verwant zijn. De belangrijkste focus van het boek ligt op de mens en zijn gedrag, zoals aangegeven door de auteur in zijn voorwoord. Ibn Sahula zegt dat hij een boek wil schrijven over moraal en goede raad, doorspekt met amusante fabels, om zijn geloofsgenoten op te wekken tot beter gedrag, hen te troosten en hen aan te moedigen om berouw te tonen. Om deze morele, religieuze en didactische doelen te bereiken, verpakt de auteur zijn boodschap op een amusante en bijzondere manier.

In dit artikel zal ik (= Revital Refael-Vivante. HR) het karakter van de raaf bespreken, zoals weerspiegeld in de Vierde Poort van de *Meshal Haqadmoni*, waarin een duif en een raaf debatteren over nederigheid en hoogmoed. Om een beter begrip van de plaats van de raaf in dit boek te krijgen, zal ik eerst de plaats en de rol van de fabel in de *Meshal Haqadmoni*, op basis van het voorwoord van de auteur, uitleggen. Om de raaf te begrijpen, is ook een korte beschrijving van de duif toegevoegd, omdat ze de tegenspeler van de raaf is.

In zijn voorwoord bij de Eerste Poort verklaart Isaac Ibn Sahula zijn bijzondere liefde voor het genre van de fabel. Loewe beschrijft die liefde in de Engelse vertaling van de *Meshal Haqadmoni* als volgt: 'Here follows Isaac's history, whose heart loves fables, and the story-teller's art ...' (Hier volgt de geschiedenis van Isaac, wiens hart houdt van fabels en de kunst van de verhalenverteller ...).¹ Deze liefde is het eerste dat hij noemt in het beschrijven van zijn leven, en is waarschijnlijk de reden voor de keuze voor fabels voor zijn boek. Het voorwoord van de auteur bevat drie opmerkingen die belangrijk zijn voor de lezers om de fabels te begrijpen. Ibn Sahula verklaart dat hij met behulp van seculiere fabels – een technisch en artistiek middel – religieuze begrippen wil onderwijzen. Hij richt de aandacht van zijn lezer op zijn belangrijkste doel: het overbrengen van de inhoud, wijsheid, religieuze ideeën en leringen uit de *Torah* belichaamd in de fabels. Het is belangrijk om het tweeledige karakter van het boek – een boek over religieuze moraal vermomd als amusementsliteratuur – te begrijpen.

Ibn Sahula stelt dat de fabels in zijn boek oorspronkelijke Joodse verhalen zijn zonder enige niet-Hebreeuwse literaire invloed. Hij biedt de *Meshal Haqadmoni* aan zijn lezers aan als een alternatief voor niet-Hebreeuwse fabels van zijn tijd, en noemt zelfs Homerus en andere 'kettters' als voorbeelden.² Hij definieert de *Meshal Haqadmoni* als een (fabel)boek gebaseerd op oude Hebreeuwse fabels.³ Opmerkelijk is dat Ibn Sahula beweert dat als sommige van zijn fabels vergelijkbaar zijn met die in de niet-Hebreeuwse literatuur, deze fabels gebaseerd zijn op de *Torah* en de *Talmoed*, die voorafgingen aan alle andere literatuur. Vanuit dat perspectief dient de *Meshal Haqadmoni* als een Joods cultureel antwoord en als een voortzetting van de verschillende oude vormen van Hebreeuwse fabels. Ibn Sahula verklaart in zijn voorwoord zijn keuze voor het genre van de fabel. Zijn persoonlijke ervaring, zijn reizen en zijn eenzaamheid leerden hem dat het trekken van iemands aandacht een zekere mate van bedrog vereist – raadsels en fabels, die de interesse en nieuwsgierigheid van de lezer opwekken. Aldus onthult Ibn Sahula in het voorwoord de bewuste keuze voor de fabel om zijn tweeledig

doel te bereiken: een alternatief aan te bieden in de competitie met de leescultuur van de niet-Hebreeuwse literatuur en de aandacht van de lezer te wekken en vast te houden door gebruik te maken van de fabel.

De doelen van de fabels in de *Meshal Haqadmoni*

Elke fabel heeft een morele les. Soms is de les duidelijk, een andere keer is die verborgen; maar de les is er altijd in verwerkt en dat is het belangrijkste doel van het boek: het verstrekken van morele lessen.

Amusement en troost

Elke fabel is een onderhoudend verhaal dat de lezers wil vermaken. Tegelijk biedt de fabel bemoediging en troost, bedoeld om de lezers erop te wijzen dat er een uitweg is uit moeilijke situaties.⁴ Er is orde in deze wereld, maar macht biedt nog geen rechtvaardigheid. Er is een poëtische rechtvaardigheid die zich uiteindelijk zal onthullen en soms zelfs troost zal bieden. Het geloof van de lezers zal erdoor versterkt worden. Alles tezamen zal dit dienen als een bron van aanmoediging. De fabel illustreert als een didactisch hulpmiddel een abstract idee en speelt een rol bij de vereenvoudiging van de boodschap of het idee, zodanig dat de lezer het kan begrijpen.⁵ Elders in het boek suggereert de auteur dat zijn lezers normen en waarden leren en een voorbeeld nemen aan de dieren en de vogels:

Why, ask the beasts about what thou hast said:
 'They can instruct thee, and the birds, that soar
 Across the skies – let them tell thee their lore' ...⁶

(Waarom, vraag de beesten over wat gij hebt gezegd: 'zij kunnen u onderwijzen, en de vogels, die door de lucht zweven – laten zij u hun leer vertellen' ...)

De fabel is een overtuigend didactisch hulpmiddel

De protagonisten in elke fabel, de plot en de les die daaruit voortvloeit, vereenvoudigen de boodschap of een idee om ze begrijpbaar te maken. Bovenal

is de fabel een uitstekend hulpmiddel voor het onderwijzen van normen en waarden en goed gedrag. De fabels in de *Meshal Haqadmoni* zijn gemaakt om de besproken kenmerken in elke poort te prijzen of aan de kaak stellen.⁷ Een fabelboek met moralisaties heeft als doel de werkelijkheid uit te leggen, de lezers te begeleiden naar een keuze voor een integer leven en het juiste gedrag en goede, interpersoonlijke relaties aan te leren.⁸ De gedragingen van personages zijn krachtiger en overtuigender dan een spreekwoord of een bevel, zoals 'doe dit' of 'doe dat niet'. Ook Aristoteles vermeldt dat een fabel in een betoog een sterk en overtuigend retorisch middel is.⁹

Fabels worden gepresenteerd als een openlijk podium voor een verborgen boodschap

Fabels zijn verankerd in de werkelijkheid en waren bedoeld als een middel om in het openbaar sociale en politieke misstanden aan de kaak te stellen.¹⁰ Wanneer de vrijheid van meningsuiting beperkt was, werden fabels gebruikt om een verborgen boodschap over te brengen. De aard van de fabels is het verbergen van ideeën en boodschappen en dient als een 'kledingstuk' om de echte, verborgen boodschap over te brengen. Fabels van dat type zijn zinnebeeldig en waren bedoeld voor bepaalde personen of groepen.¹¹ Het indirecte of verborgen betoog in een fabel vergemakkelijkt de boodschap of aanklacht in tijden van politieke onderdrukking en vervolging,¹² waardoor het voor de auteur mogelijk was om kritiek, ideeën en opvattingen te uiten die niet openlijk konden worden geuit.¹³ De *Meshal Haqadmoni* verwijst naar deze bijzondere kenmerken van de fabel:

... Imagination, laughter, and to take
 Advantage of comparison, and make
 That which is known explain what is concealed
 Through knowledge, or what images may yield.¹⁴

(... Verbeelding, humor, en het gebruikmaken van het voordeel van de vergelijking, en het bekendmaken van wat er verborgen is door kennis, of wat afbeeldingen kunnen laten zien.)

Twee vormen van kritiek komen duidelijk naar voren in de *Meshal Haqadmoni*. De eerste vorm betreft politieke en sociale misstanden, zoals in 'De leeuw en zijn vrienden' en 'Het hart en de vos',¹⁵ waarin de monarchie en haar

wrede bestuur aan de kaak worden gesteld¹⁶ en ‘De arrogante havik, de wilde haan en de woestijnpatrijs’,¹⁷ waarin kritiek wordt geuit op bepaalde figuren in de gemeenschap die het volk intimideren. Die kritiek is vooral gericht tegen de leiders van de gemeenschap en hovelingen die een hoge status aan het hof van de koning hebben bereikt, maar het volk grof behandelen.¹⁸

De tweede vorm van kritiek behelst het weerleggen van controversiële opvattingen in de debatten met de christenen; de fabels verstrekken indirect antwoorden.¹⁹ In de dertiende eeuw waren er vele debatten met de Kerk, en de debatten escaleerden geleidelijk tot processen tegen het jodendom en de Joden. Tegen het einde van de dertiende eeuw werd aan de Joden geen gelegenheid gegeven om te reageren op de beweringen in de debatten die tegen hen gericht waren. Dus probeerden de Joden met fabels waarin een verborgen boodschap zat, de polemische vraagstukken te weerleggen.

Dat aspect wordt uitgedrukt in de *Meshal Haqadmoni* in het debat tussen de vragenstellers en de auteur, en de confrontaties die zich voordoen in de fabels tussen de personages die de vragenstellers vertegenwoordigen en de personages die de auteur (dieren en mensen) vertegenwoordigen. De fabels zijn verweven in de debatten in het boek. Ibn Sahula spreekt zijn mening uit over kwesties als de opstanding van de doden, de komst van de Messias en kritiek tegen ketters en religieuze sceptici van zijn generatie. Vanuit dat perspectief is de *Meshal Haqadmoni* een boek waarin gedebatteerd wordt over eigentijdse controversiële opvattingen vermomd als amusementsliteratuur.

Dierenfabels – opzet, unieke eigenschappen en judaïsering

Ibn Sahula geeft de dieren in zijn fabels een aantal unieke eigenschappen die geen parallel in de voorafgaande fabelliteratuur hebben. De dierenfabels in de *Meshal Haqadmoni* verschillen van de moraliserende fabels in collecties zoals de Griekse esopische fabels of de vossenfabels van Berechja HaNakdan, die in de twaalfde eeuw in Frankrijk werden geschreven.²⁰ De esopische fabels waarin de protagonisten dieren zijn, worden in de Joodse literatuur ‘vossenfabels’ genoemd. Die naam werd in de rabbijnse en de middeleeuwse literatuur geaccepteerd.²¹ In de esopische fabels en de vossenfabels zijn de moraliserende fabels kort en meer to the point en worden zij gevolgd door een korte morele les die de fabel verklaart.

In de esopische fabels is elke fabel vooral een kort verhaal met een universele morele les. In de vossenfabels wordt de morele les direct gepresenteerd na de fa-

bel, maar de verbinding met de morele les is complex en verwijst soms naar een werkelijke situatie die Berechja HaNakdan wilde bekritisieren. In de *Meshal Haqadmoni*, anderzijds, heeft elke fabel een lange, complexe plot. Ibn Sahula's fabels staan dicht bij de romans en verhalen over de vos en andere dieren die in het middeleeuwse Europa werden geschreven (zoals *Reineke Fuchs*, de *Roman de Renart*) en de Indiase fabels. De dierenfabels in de *Meshal Haqadmoni* behoren tot het genre van de fabel, maar zijn langer, gedetailleerder en complexer dan de klassieke fabels die kort en geestig zijn. Uit een analyse van de structuur van het begin en het einde van fabels en verhalen komt naar voren dat Ibn Sahula blijkbaar geen onderscheid maakt tussen de genres 'fabel' en 'raadsel'.

In de algemene fabelliteratuur, zoals de esopische fabels en de vossenfabels, alsook in de Joodse fabels, wordt in elk verhaal relatief weinig ruimte besteed aan de beschrijving van de protagonisten. De dieren zijn meestal met een enkele karakteristiek getypeerd:²² de leeuw is koning, de raaf arrogant, het hert lichtvoetig, de vos sluw. De aard van het karakter dat wordt beschreven, wordt indirect onthuld als het verhaal zich ontvouwt, de lezer herkent direct het karakter van het personage. De dierenfabels in de *Meshal Haqadmoni* wijken daarvan af. Ze zijn uniek doordat geen enkel dier het kenmerk heeft dat gewoonlijk met dat dier wordt geassocieerd.²³ De ezel is niet noodzakelijkerwijs dom, de wilde ezel is niet wild en onbeschaafd, en de haas is geen lafaard. Bovendien komt elk dier in de *Meshal Haqadmoni* in één verhaal voor, terwijl in de esopische fabels en de vossenfabels dieren meerdere malen in verschillende contexten en situaties voorkomen.

De dieren in de *Meshal Haqadmoni* hebben menselijke eigenschappen en zijn voornamelijk reïncarnaties van mensen,²⁴ zoals in de Indiase verhalen, die duidelijk realistische tendensen hebben.²⁵ 'Dieren verschijnen vaak als helden, want hun rol is zuiver menselijk.'²⁶ Bovendien zijn in de Indiase fabels de grenzen tussen de dieren en de mensen vaag, net als in de Indische realiteit: 'Er zijn mensen gereïncarneerd als dieren en dieren incarneren als mens.'²⁷

De vervaging van de grenzen tussen mens en dier is ook prominent aanwezig in de *Meshal Haqadmoni* en helpt de auteur om de dieren in de fabels²⁸ als menselijke helden op verschillende manieren te presenteren. Ibn Sahula geeft de dieren in zijn boek Joodse kenmerken en gebruikt zowel directe²⁹ als indirecte³⁰ kunstgrepen om de persoonlijke eigenschappen van de personages in zijn fabels in te voeren. Hij baseert zijn dierlijke personages op menselijke personages om zich heen in het Spanje van zijn tijd. Hij kneedt de dierlijke

karacters van zijn personages om tot de personen die hij wil bekritisieren – de leden van de Joodse gemeenschap, voor wie hij het boek schreef. Omdat dit bovendien een boek is van normen en waarden, ontworpen om de Joodse moraal te onderwijzen, geeft de auteur de dieren Joodse kenmerken en een menselijke afstamming. Het hert, bijvoorbeeld, is een afstammeling van de profeet Jeremia, de vis een achterkleinzoon van de reusachtige vis die de profeet Jona heeft opgeslokt en de raaf stamt af van de raven die voedsel brachten naar de profeet Elia. De dieren brengen Joodse tradities in praktijk:³¹ sommige dieren bidden, met verwijzingen naar Joodse bronnen (de *Torah*, *Misjna*, *Talmoed* en *Aggada*), andere houden zich aan religieuze voorschriften en doen goede daden. De gedachten die zij hebben, maken ook deel uit van het religieus-Joodse wereldbeeld. De ram, bijvoorbeeld, is een bescheiden Hasid, een leerling van Aaron, de hogepriester, en bidt in de richting van Jeruzalem. De haan is een ‘gelovige man’, een vrome, opgeleide en godvrezende persoon, en de woestijnpatrijns is wijs en godvrezend, neemt de geboden in de *Torah* in acht en is een leerling van Abraham.

Zoals hiervoor werd opgemerkt, maakt de auteur geen onderscheid tussen fabels en raadsels, zodat niet elke fabel een duidelijke morele les heeft. Het doel van de fabelverhalen is wijzen op de realiteit van de omgeving van de auteur, die hij zou willen corrigeren, terwijl hij op hetzelfde moment zijn lezers moraal wil onderwijzen in de geest van het jodendom.

Samengevat: de Joodse kenmerken van de dieren in de *Meshal Haqadmoni*, zoals geportretteerd in de beschrijvingen van de protagonisten, maken dit fabelboek werkelijk uniek en helpen Ibn Sahula om de boodschap van elke fabel los te koppelen van een universele les en die aan te passen aan de leer van de Joodse moraal, het wereldbeeld en normen en waarden voor religieus-joods gedrag. Hij doet dat in overeenstemming met de uiteenzetting in het voorwoord van zijn boek. We zullen nu het unieke karakter van de raaf in de Vierde Poort behandelen.

De Vierde Poort: de lof over nederigheid en het veroordelen van hoogmoed

In de Vierde Poort van de *Meshal Haqadmoni* gaat de raaf een debat met de duif aan over nederigheid en hoogmoed. De duif prijst de nederigheid, de raaf de hoogmoed. Elk van hen presenteert argumenten en vertelt verhalen om de ander

te overtuigen. De duif vertelt het verhaal 'De gelovige vis',³² waarvan de moraal is dat men zich bescheiden moet gedragen. De vis vertelt het verhaal over 'Het in bewaring geven van geld'³³ waarvan de boodschap is dat men moet oppassen voor religieuze hypocrieten. De raaf vertelt het verhaal van 'De oude tovenaer', dat de hoogmoed prijst. Ten slotte wordt de raaf overtuigd door de verhalen van de duif en toont berouw. De dialoog tussen de duif en de raaf weerspiegelt het uitzonderlijke karakter van de raaf. Om het karakter van de raaf te begrijpen, zal ik de duif, die de tegenspeler van de raaf belichaamt, beschrijven.

De duif

De duif wordt in de Bijbel vaker genoemd dan enig andere vogel. In het verhaal van de zondvloed staat de duif voor vrede tussen God en de mens.³⁴ De duif vertegenwoordigt ook de schoonheid, de onschuld en zelfs de verpersoonlijking van de liefde³⁵ en is het zinnebeeld van seksuele eerbaarheid.³⁶ Het koe-ren van de duif wordt vergeleken met uitingen van verdriet en verlangen.³⁷ In de Aggada-literatuur is de duif het symbool van de vervolgte die niet vervolgt.³⁸ Het Joodse volk wordt vergeleken met een duif³⁹ en dit is een veel voorkomend motief in de *Talmoed*, de *Midrasj*literatuur,⁴⁰ en in liturgische poëzie over de verlossing van de Joodse volk.⁴¹ De duif is ook bekend vanwege haar trouw aan haar nest en voor haar onschuld.⁴² In de *Meshal Haqadmoni* wordt de duif als volgt omschreven:

In Tarshish once, it's told, a dove did build
 Her nest; intelligent was she, and skilled
 In understanding. Modesty the shade
 Over her nightly lodge, day-long she laid
 Before her king her prayers. She stirred each heart
 By her perceptiveness and by the art
 With which she planned her household's management.
 For her retainers livery she sent
 For wool and flax, being herself attired
 In purple weave and linen; she aspired
 Always to charity, kindness she showed
 To those in need, and on her lord bestowed
 Lifelong devotion, naught but good. To all
 Wayfarers help she gave, and in her hall

Shelter: a shrewd judge, she, of what she bought,
 To keep her house repaired she wisely sought,
 All with true modesty and righteous care.⁴³

(Eens in Tarsis, zo wordt verteld, bouwde een duif haar nest; ze was intelligent en goed geschoold om alles te begrijpen. Bescheiden lag haar woonst in nachtelijke schaduw, maar overdag droeg ze aan haar koning haar gebeden op. Zij ontroerde ieders hart door haar scherpzinnigheid, opmerkzaamheid en door de vaardigheid waarmee ze haar huishouden bestierde. Voor de livereien van haar onderdanen liet ze wol halen en vlas, terwijl ze zichzelf tooide met paars en linnen gewaden; ze gaf zich eindeloos over aan liefdadigheid, betoonde zich minzaam voor al wie noodlijdend was en was haar heer haar leven lang toegewijd. Over haar niets dan goeds. Ze bood alle reizigers hulp en onderdak in haar eigen woonkamer, was een onfeilbare kenner van wat ze kocht, hield haar huis in goede staat, zocht alles uit in oprechte bescheidenheid en met gepaste zorg.)

De duif in de *Meshal Haqadmoni* is verstandig,⁴⁴ bescheiden, bidt en smeekt tot God, en maakt gebruik van haar wijsheid om emoties op te wekken en berouw aan te moedigen. Ze zorgt voor het levensonderhoud van haar soort, vergelijkbaar met de 'moedige vrouw' zoals beschreven in *Spreuken 31*.⁴⁵ De duif staat bekend om haar mededogen en vriendelijkheid: ze heeft medelijden met de armen en de zwakkeren; zij doet hem (haar man) goed en geen kwaad, al de dagen van haar leven⁴⁶; zij helpt en beschermt mensen die er ellendig aan toe zijn en die onderdrukt worden; heeft een ontwikkeld gevoel voor handel;⁴⁷ verspreidt wijsheid, waarheid, nederigheid en rechtvaardigheid. De intelligente duif prijst de nederigheid en hekelt de hoogmoed,⁴⁸ een houding die de raaf niet op prijs stelt. De duif debatteert met de raaf en wint uiteindelijk.

De raaf

In oude culturen werd de raaf meestal als een voorteken voor slecht nieuws gezien.⁴⁹ Die negatieve reputatie kwam gedeeltelijk door zijn zwarte kleur.⁵⁰ In de Bijbel symboliseert de raaf vernietiging en verwoesting,⁵¹ en is hij bekend om zijn wreedheid.⁵² In de fabelliteratuur is het meest prominente kenmerk van de raaf zijn hoogmoed en zijn gepoch over zijn veren en zijn stem. De raaf symboliseert bovenal de zwarte kleur.⁵³

De raaf in de *Meshal Haqadmoni* is inderdaad opschepperig en prijst de hoogmoed in de Vierde Poort.⁵⁴ Zijn gedrag wordt als volgt beschreven:

A migrant crow, a wretched bird, lived there
As the dove's neighbour: pride in pedigree
Absorbed his walking hours, his forebears tree
Prompted a princely pose; his trust he placed
In instinct, and his intellect: but haste
Urging to guile, his eager feet advanced.⁵⁵

(Een gemigreerde kraai, een akelige vogel, woonde daar als buur van de duif: zijn trots op zijn hoge afkomst vervulde hem bij elke stap; zijn voorvaderlijke stamboom verleidde hem tot vorstelijk gepraal. Volledig vertrouwend op zijn instinct én zijn verstand: aangevuurd door de drang te liegen en te bedriegen, hupte hij begerig voort.)

De raaf wordt beschreven als een vreemde en akelige vogel,⁵⁶ die overtuigd is van zijn eigen gelijk en intelligentie.⁵⁷ Hij ruziet met de duif, maakt nederigheid belachelijk en prijst tegelijkertijd hoogmoed. Hij is, net als de duif, verstandig en kent de Bijbel en andere Joodse literatuur goed, en citeert daaruit in de opbouw van zijn betoog. Bovendien benadrukt de raaf dat hij een bekeerling is en maakt hij gebruik van citaten uit het boek Ruth, om een verwantschap tussen hemzelf en Ruth te creëren. In de Bijbel is Ruth een buitenlandse die toetreedt tot het Joodse volk. Koning David is een van haar nakomelingen.⁵⁸

Het unieke van de raaf wordt uitgedrukt in zijn trots op zijn uitzonderlijke komaf.⁵⁹ Hij pocht tegen de duif over het belang van afkomst in het algemeen. Hij vertelt haar het verhaal 'De oude tovenaer', dat wordt afgesloten met lof en trots over afstamming.⁶⁰ De raaf blijft arrogant spreken over zijn voorouders, en geeft twee voorbeelden van zijn familiegeschiedenis. Het eerste is dat van de raaf in het verhaal van de ark van Noach, die als eerste vogel een goddelijke opdracht vervulde (dat is in strijd met de joodse interpretatie). Het tweede voorbeeld is dat zijn voorouders de raven waren die voedsel brachten naar de profeet Elia toen hij zich had verstopt in een grot tijdens zijn strijd tegen afgoderij en de profeten van Baal:

Aye, chief envoy
Was my first forebear, first with oil of joy
To be commissioned – Roving twice each day

Out, homeward, till flood waters drained away.
 It was mine ancestors, in time of drought
 The famine, every morn and eve they fed
 The prophet, bringing him both flesh and bread.⁶¹

(Aye, mijn eerste voorzaat was de hoofdgezant, ermee belast om als eerste een vers olijfbled⁶² aan te voeren – en dus zwierf hij tweemaal daags rond, vloog over en weer, tot de vloed was weggeëbd. Mijn voorouders waren het die in tijden van droogte en hongersnood bij ochtend- en avondrood de profeet voedden met zowel vlees als brood.)

Ondanks die negatieve eigenschap van de raaf (zijn hoogmoed), legde Ibn Sahula ook een positief verband tussen zijn karakter en de Joodse geschiedenis. De niet-Joodse benadering beschouwt de raaf in het verhaal van de ark van Noach als een positief personage dat zijn missie vervult. Het verhaal benadrukt bovendien het verband tussen de raaf en de profeet Elia⁶³ en laat zien dat er een verborgen positief aspect in zijn persoonlijkheid zit, wat aan het einde van het verhaal wordt aangetoond. Elia vocht immers tegen afgoderij en de raven stonden hem bij. Met andere woorden, hoewel de raaf pocht over zijn afstamming, is er een zekere ambivalentie, zijn afkomst zet hem of in een negatief of in een positief licht. Aan het einde van de fabel toont de raaf berouw en gedraagt hij zich, in overeenstemming met het advies van de duif, nederig:

‘Nay’, quoth the crow, ‘this day do I repent.
 Covered in shame, and am henceforth content
 to make humility my garb: whene’er
 I change my suit, the colour I shall wear
 must match, in blackness, mine own feathers sheen.
 Harshness of temper from my heart I mean
 to keep away, that tranquil I may live.
 No haughty spirit, nor acquisitive
 ambition – of such, not the merest trace.’⁶⁴

(‘Nee’, zei de kraai, ‘vandaag zal ik boete doen, gehuld in schaamte; ik neem er voortaan genoeg mee me te omhullen met het kleed van de deemoed: telkens als ik van pak wissel, moet de kleur passen bij de zwarte schittering van mijn veren. Een kwaadaardig humeur wil ik weren uit mijn hart, zodat ik in alle rust verder kan leven. Van hooghartigheid of onverzadigbare hebzucht, van dat alles, zal niet het minste spoor te bekennen zijn.’)

De raaf schaamt zich over zijn daden en belooft zich nederig te gaan gedragen en bescheiden kleding te gaan dragen – zwarte kleren vergelijkbaar met die van de geestelijkheid. Hier heeft de kleur zwart een ceremoniële klasse-status. De raaf beschrijft de kleren van nederigheid als zwarte kleding, vergelijkbaar met die van de monnik in het verhaal van ‘Hever de Ahuhi en de monnik’.⁶⁵

In de middeleeuwen en ook later werden priesters vaak raven genoemd vanwege hun zwarte kledij.⁶⁶ Verder zijn er verwijzingen in de *Talmoed* naar het dragen van zwarte kleding als symbool van het verlangen van een persoon om zich afwijkend en anoniem te kleden, zogenaamd als een middel om zijn kwade neigingen te verbergen en met het dragen van zwarte kleren te voorkomen dat Gods naam te schande wordt gemaakt.⁶⁷ Toch kunnen we vaststellen dat het karakter van de raaf wordt gevormd door twee contrasterende eigenschappen en dat de positieve aspecten zwaarder wegen dan de negatieve.

Hoewel aan de duif en de raaf in de *Meshal Haqadmoni* Joodse kenmerken zijn verbonden, verschillen hun wereldbeelden in hoge mate. Isaac Ibn Sahula kiest de duif en de raaf in de Vierde Poort om een specifieke reden. De fabel toont aan dat elk van hen een ander type van het Joodse karakter vertegenwoordigt, en dat het contrast tussen hen symbolisch zou kunnen zijn voor de sociale tegenstellingen in de Joodse gemeenschap waarin Ibn Sahula leefde. In de Kabbalaliteratuur⁶⁸ uit die tijd worden de duif en de raaf gebruikt als parallelle symbolen. In twee belangrijke boeken, *Raaya Meheimana* en *Tikoenei HaZohar*,⁶⁹ komt sociale, religieuze en morele kritiek voor met betrekking tot de sociale tegenstellingen die zich in de Joodse samenleving in Spanje hebben ontwikkeld. Die werken bekritiseerden het bewind van rijke, gierige hovelingen die spoedig deze wereld zouden verlaten en worden vervangen door meer waardige joden – kabbalisten die arm en nederig waren.⁷⁰

De fabel van de raaf en de duif is een weerspiegeling van deze twee typen mensen die leefden in de Joodse samenleving ten tijde van Ibn Sahula. Dat kunnen we ook terugvinden in het verhaal van de zondvloed. De fabel presenteert het karakter van de raaf: de raaf was de eerste vogel die door Noach uitgezonden was, maar hij keerde niet terug omdat hij zich, volgens de Talmoedische traditie, overgaf aan zijn onzuivere driften en zich niet betrokken voelde bij het vervullen van zijn taak. Dus in theorie voltooide hij niet de taak die zijn meester hem had opgedragen. De raaf en de duif vertegenwoordigen twee soorten mensen in de Joodse samenleving – degenen die hun taak in het leven niet vervullen en degenen die dat wel doen.⁷¹

Het is interessant om op te merken dat ook het christendom de raaf en de duif heeft gezien als symbool van twee contrasterende soorten mensen. In christelijke preken werden de raaf en de duif gebruikt als symbolen voor de dominicaanse en de franciscaanse orden. De dominicanen werden geassocieerd met de rijken en de gevestigde macht, terwijl de franciscanen een revolutionaire leer predikten gericht op het zuiveren van de kerk van haar rijkdom door te pleiten voor de totale armoede.⁷²

Aan het einde van de Vierde Poort in de *Mesbal Haqadmoni* zijn de duif en de raaf het met elkaar eens. De raaf toont berouw en de duif accepteert hem genadevol. De twee personages worden beschreven als *Torah*-geleerden die het pad van de *Torah* en de Joodse leefregels volgen:

... So / They recommenced discussion, as before,
 About divine philosophy and lore
 Seeking the stairway to the highest plane,
 Rejection of the lust for all things vain
 Being corollary to resolute
 Devotion to humility's pursuit.
 Much did they speak of wisdom, loud did praise
 Her powers, which from death's very door can raise.
 One would quote scripture, t'other would expound,
 One cite a legal topic, then, around
 It, t'other commented on all implied;
 Then turned to worship, one in praise, beside
 The other's lauds, as if they sang in choir
 Between the Temple's porch and altar's fire:
 One of them decked in robes of righteousness
 Befitting such as would their sins confess,
 One to the seven heavens heights ascends,
 Whilst one his way to the Lord's mountain wends ...⁷³

(En dus / hervatten zij hun discussie als voorheen over de goddelijke filosofie en de leer speurend naar de trap die uitkwam op de hoogste tree, met verwerping van de hunkering naar al wat ijdel is, als logisch gevolg van de totale overgave om nederig deemoed na te streven. Veel spraken zij over wijsheid, prezen luidkeels haar kracht, die zelfs voor de deur van de dood op kan duiken. De een kon uit de Schrift citeren wat de ander zo kon duiden, de een kon een rechtsgeding te berde brengen

waarvan de ander alle implicaties van zinnig commentaar voorzag. Ze gaven zich over aan verering, de een prees God, terwijl de ander lofzangen aanhief, als zongen ze in koor tussen het portaal van de tempel en de vlam bij het altaar: de een uitgedost in gewaden van gerechtigheid, zoals het hen betaamt die hun zonden biechten; de ander omhoogklimmend naar de zeven hemelen terwijl hij zich op pad begeeft naar de berg van de Heer ...)

Tot besluit

De lezer zal zich afvragen wie precies de raaf in *Meshal Haqadmoni* was. Vanaf het moment dat het handschrift aan het eind van de dertiende eeuw in Spanje verscheen, heeft men (nog) niet kunnen achterhalen, hoewel het fictieve verhalen zijn, wat voor soort personage Ibn Sahula via de raaf wilde portretteren. Probeerde hij een bepaald persoon in zijn tijd te bekritisieren of bekritiseerde hij een sociaal fenomeen? Impliceert het karakter van de raaf verborgen kritiek op een Jood die zich bekeerde en tot het jodendom terugkeerde of verwijst de raaf misschien naar een christen die goed thuis was in het *Oude* en het *Nieuwe Testament* en die beseftte dat het jodendom de ware religie was? Het is ook goed mogelijk dat Ibn Sahula niet verwijst naar een bepaald persoon, maar eerder naar de verschillende vormen van kritiek van bekeerlingen die zich dubbelhartig uitspraken over het jodendom. Het feit dat de raaf aan de ene kant een bekeerling was en aan de andere kant in zijn verleden Joodse connecties had, geeft een beeld van een zeer speciale raaf, gehuld in mysterieuze en vage, onopgeloste biografische elementen. Er is echter geen twijfel dat dit een zeer verstandige raaf was die Hebreeuws sprak en goed thuis was in de Bijbel en de Joodse bronnen.

NOTEN

1 Een veel gebruikte Hebreeuwse editie van de *Meshal Haqadmoni* is Ibn Sahula, Isaac, *Meshal Haqadmoni*, met 79 tekeningen en nawoord door Israël Zmora, Tel Aviv, 1953. Zie ook de Engelse versie van dit boek: Isaac Ibn Sahula, *Meshal Haqadmoni – Fables From the Distant Past, A Parallel Hebrew-English Text, 2 Volumes*, Edited and Translated by Raphael Loewe, Oxford/Portland/Oregon, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004. Zie vol. 1, p. 22.

2 Loewe 2004, *a.w.*, vol.1, p. 16.

3 Loewe 2004, *a.w.*, vol.1, p. 12.

4 Y.A. Klausner, *The Novella in Hebrew Literature from its Beginnings until the End of the Enlightenment Period*, Tel Aviv, 1946, p. 38. Klausner gelooft dat verhalen en fabels die tot de seculiere literatuur behoren, meer om te troosten dan om te amuseren waren bedoeld; met als doel het geloof van de lezers te versterken en te dienen als een bron van inspiratie.

5 David Stern, 'The Role of the Fable in Rabbinic Literature', in: *Jerusalem Studies in Hebrew Literature*, 7 (1985), p. 94.

6 Loewe 2004, *a.w.*, vol.1, p. 200.

7 Stern benadrukt dat de fabel een fictief verhaal is dat een verborgen agenda heeft om specifieke zaken te prijzen of aan de kaak stellen. Vanuit dat perspectief heeft de *Meshal Haqadmoni* inderdaad verborgen doelen, die zonder twijfel bepaalde zaken openlijk prijzen of aan de kaak stellen. Stern merkt op dat bijna alle fabels kunnen worden onderverdeeld in twee categorieën: fabels die prijzen en fabels die aan de kaak te stellen (Stern 1985, *a.w.*, p. 96-97). Deze onderverdeling kan worden toegepast op de *Meshal Haqadmoni*.

8 Als een didactisch instrument en als een middel om te overtuigen combineert de fabel twee doelen. Zie ook de opmerkingen van de Shelomoh Shpan in *Aesopi Fabulae*, Jerusalem, 1961, p. 177-178.

9 Aristotle, *Rhetoric*, translated from Greek, prefaced and annotated by Gabriel Zoran, Tel Aviv, 2002, p. 21.

10 Stern 1985, *a.w.*, p. 91. Haim Schwarzbaum, *The Mishle Shu'alim (Fox Fables) van Rabbi Berechja HaNakdan*, Kiron, 1979, p. 1: '... the exclusive object of fable is generally to instruct, and particularly to teach some lesson, to enforce a precept, to convey a definite idea or philosophical concept, to illustrate some principle of conduct through the transparent analogy of actions of gods, heroes, men, animals, and even inanimate objects furnished by the fabulist with human traits and emotions.' (Het voornaamste doel van de fabel is in het algemeen het onderwijzen, met name het leren van een aantal lessen: om een voorschrift af te dwingen, om een duidelijke idee of filosofisch begrip uit te leggen, om een aantal principes van gedrag te illustreren door een transparante analogie van de acties van goden, helden, mensen, dieren en zelfs levenloze voorwerpen verschaft door de fabeldichter met menselijke trekjes en emoties.)

11 Stern haalt fabels aan die gemaakt zijn in gesloten groepen, zoals religieuze sekten, waarin de fabels alleen voor de gelovigen waren bedoeld. Volgens sommige onderzoekers was dit bijvoorbeeld het geval met de invoering van de Jezusfabels. De fabel kan ook een hulpmiddel voor mystieke bewegingen zijn, en in ons geval, in de kabbalistische literatuur, een onderwerp waarmee Ibn Sahula vertrouwd was. De Kabbala is door zijn aard gedefinieerd als de leer van de verborgen kennis. De inhoud is verborgen en bedoeld voor individuen of een kleine, selecte groep. Stern 1985, *a.w.*, p. 96.

Zie ook Moshe Hallamish, *Introduction to the Kabbalah*, Jerusalem, 1991, p. 11-13 en de definitie van de term 'mystiek', die afkomstig is van het Griekse woord 'sluiten' (*ibid.*, p. 13-20). Hallamish verklaart tevens het gebruik van symbolen en fabels in de Kabbala (*ibid.*, p. 20-23) en schenkt aandacht aan de effectiviteit van het verbergen in fabels.

Zie ook David Flusser, *Judaism and the Sources of Christianity – Studies and Essay*, Tel Aviv, 1979, p. 150-209 over de Jezusfabels en fabels in de rabbijnse literatuur.

12 Stern 1985, *a.w.*, p. 95.

13 Stern 1985, *a.w.*, p. 96.

14 Loewe 2004, *a.w.*, vol.1, p. 96.

15 Zie mijn artikel 'On Lions and Foxes: Power and Rule in Hebrew Medieval Fables', in: *Hacia un Mediterraneo pacifico, Instituto de la Paz y los Conflictos*, Universidad de Granada, nr. 2 (2009), p. 23-42. Een reactie van de auteur op de lof van de wijsheid en het aan de kaak stellen van domheid.

16 Er zijn overeenkomsten aan te wijzen tussen het verhaal van 'De leeuw en zijn twee vrienden', 'Het hart en de vos' en *Reineke the Fox*. Zie ook mijn artikel over de invloed van de Eerste Poort in de *Kalila en Dimna* op dit verhaal: 'The Influence of *Kalila and Dimna* on Medieval Hebrew Fable Literature', in: *Aliento 3, Énoncés sapientiels et littérature? exemplaire: une intertextualité complexe. sous la direction de Marie-Christine Bornes-Varol et Marie-Sol Ortola*, Nancy, volume 3 (2013), p.45-79. Zie ook Schirmann-Fleischer, *The History of Hebrew Poetry in Christian Spain and Southern France*, Jerusalem, 1997, p. 352; Haim Schwarzbaum, *De Mishle Shu'alim (Fox Fables) of Rabbi Berechja HaNakdan*, Kiron, Israël, 1979, p. vii-x.

17 Een reactie van de auteur in de Tweede Poort op de lof van het berouw en het aan de kaak stellen van hedonisme (een bepaalde levenshouding in verband met genot).

18 Zie ook Dov Noy, *Animal Stories in Jewish Ethnic Groups*, Haifa, 1976, p. 158-160.

19 In sommige gevallen vertelden wijzen fabels om te reageren op polemische vraagstukken. Stern 1985, *a.w.*, p. 92.

20 Haim Schirmann, *Hebrew Poetry in Spain and Provençe*, Tel Aviv, 1956, vol. 2, p. 350.

21 Shpan 1961, *a.w.*, p. 183.

22 Shpan licht dit als volgt toe: 'Elk dier in de fabels belichaamt altijd een constante eigenschap die kenmerkend is voor het dier vanaf het moment dat de mens de dierenwereld begon te beschouwen en sindsdien is ingebakken in het menselijk bewustzijn. Deze kenmerken zijn een bron voor het leren en voor symbolen en wonderen.' Shpan 1961, *a.w.*, p. 179.

23 Schirmann, *a.w.*, p. 350.

24 Haim Schirmann, *a.w.*, p. 350. Zie ook Jan M. Ziolkowski, *Talking Animals. Medieval Latin Beast Poetry, 750-1150*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1993.

25 Klausner, *a.w.*, p. 31.

26 Klausner, *a.w.*, p. 30.

27 Y.M. Grintz, 'The Ancient Fable' (kritisch artikel), *Behinot* 5 (1953), p. 40. Zie ook Yehuda Ratzaby, *The Hebrew Maqama-Rhymed Stories*, Jerusalem, 1974, p. 29.

28 Voor een bespreking van de term 'fabel', zie b.v. D.H. Green, *The Beginnings of Medieval Romance, Fact and Fiction: 1150-1220*, Cambridge University Press, 2002, p. 6-7. Over pratende dieren, zie bijvoorbeeld: Ziolkowski, *Talking Animals. Medieval Latin Beast Poetry, 750-1150*.

29 Josef Even, *The Character in Story-telling*, Tel Aviv, 1980, p. 45. Directe karakterisering - aan het begin van elke fabel presenteert de auteur de personages en beschrijft het karakter. Hij beschrijft de specifieke kenmerken en sociale status, daden en wereldbeeld van elk karakter dat zal verschijnen in de fabel of het verhaal. De auteur besteedt dezelfde aandacht in detail in zijn beschrijving van zowel de menselijke als dierlijke karakters in de fabels.

30 Indirecte karakterisering - aanvullende informatie over de aard van de karakters die in het verhaal verschijnen, worden via hun handelingen beschreven. Dat zijn meestal details die de beschrijving versterken van de auteur aan het begin van de fabel.

31 Schirmann, *a.w.*, p. 351.

32 Samenvatting van het verhaal 'De gelovige vis'. Een vis wordt achtervolgd door de vissers, die hem met netten proberen te vangen. De vis klaagt bij de grote vissen dat ze dieper in de zee zwemmen, met andere woorden, ze gedragen zich nederig. Om zijn positie te versterken, vertelt de duif aan de vis het verhaal over 'Het onderpand'.

33 Samenvatting van het verhaal 'Het in bewaring geven van geld', dat ook bekend staat als 'Het verhaal van de hypocriet'. Een handelaar wil geld in bewaring geven bij een betrouwbaar persoon, want hij wil naar andere steden reizen om zijn bedrijf uit te breiden. In de synagoge ontmoet hij een betrouwbaar persoon die vurig aan het bidden is en hij besluit om het geld bij hem achter te laten. Nadat de handelaar zijn zaken afgehandeld heeft, komt hij terug en vraagt hij de man om het geld terug te geven. De man weigert dat en beweert dat hij de handelaar niet kent. Een andere handelaar ziet de nood van zijn collega en gebruikt trucs om het in bewaring gegeven geld van de bedrieger terug te krijgen. Zie ook mijn artikel over 'Het verhaal van een Hypocriet': Refael-Vivante Revital, 'Ma'ase Behanef' ('A Tale of a Hypocrite'): Origins, Influences and Paths of a Story from Spain to the Balkans', in: *Mabbarot Liyehudit: Studies presented to Professor Judith Dishon*, Edited by: Ephraim Hazan and Shmuel Refael, Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 2012, p. 325-350.

34 In het verhaal van de zondvloed in *Genesis* 8: 8-12 keert de duif met een olijftak in haar bek terug naar de ark. Dit symboliseert het einde van de overstromingen en wellicht was dit de aanleiding om de duif te zien als symbool voor de vrede in onze tijd.

35 Bijvoorbeeld: 'Mijn duif in de rotskloof, [...] want zoet is uw stem en uw gedaante is bekoorlijk (Hooglied 2:14); 'Mijn zuster, mijn liefste, mijn duive, mijn volmaakte' (Hooglied 5:2); 'Zie, gij zijt schoon, [...] uw ogen zijn als duiven' (Hooglied 1:15, 4:1.) en elders.

36 Zie de *Babylonische Talmoed*, traktaat Eruven 100b: Rashi (Rabbi Shlomo Itzhaki, de Joodse bijbel commentator, Frankrijk, elfde eeuw) legt uit dat de duif haar partner niet begeert.

37 'ik tjilp, ik treur (kir) als een duif' (*Jesaja* 38:14); 'en treuren (kirren) droevig als duiven' (*Jesaja* 59:11).

38 Zie de *Babylonische Talmoed*, traktaat Bava Kamma 93a.

39 Zie bijvoorbeeld in de *Babylonische Talmoed*, traktaat Sjabbat 49a – waar het Joodse volk wordt vergeleken met een duif - in overeenstemming met het vers 'de vleugelen der duiven waren overtogen met zilver' (*Psalm* 68:14). Net als de vleugels de duif beschermen, zo ook beschermt de *Torah* het Joodse volk.

40 Mordechai Wurmbrand, 'Jonah' (in the Bible), *The Hebrew Encyclopedia*, Tel Aviv, 1988, vol. 19, p. 508.

41 Zie bijvoorbeeld Efraïm Hazan, *The Poetics of the Sepharadi Piyut according to the Liturgical Poetry of Yehuda Halevi*, Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University 1986, p. 234-226, (over de iconografie van de duif in liturgische poëzie).

42 Zie bijvoorbeeld 'Efraim is geworden als een domme duif, zonder verstand' (*Hosea* 7:11); 'Wie zijn dezen, die als een wolk komen aangevlogen en als duiven naar hun til' (*Jesaja* 60:8); Zie ook Meir Waxman, *Mishlei Yisrael*, Jerusalem and New York: Shiloh, 1933, p. 18; *Aesopi Fabulae*, e graeco in hebraicum sermonem versit: Salomon Span, picture pinxit: Bezalel Shatz, Jerusalem: Bialik Institute, 1960; zie ook fabel 104, en fabel 186; Berechiah HaNakdan, *Fox Fables*, duiven kronen een wrede havik als hun koning, om te voorkomen dat hij hun zal schaden, maar ze falen (fabel 69). Zie ook verder voor de duif Shlomo Rubin, *Magical Properties of Animals and their Signs, in the Legends and Religions of all the Nations*, Krakou, Y. Fischer Publishing, 1900, p. 34-35.

43 Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 46-448.

44 Zie ook Berechiah HaNakdan, *Fox Fables*: een wijze duif waarschuwt de vogels, maar ze luisteren niet naar haar advies en ze worden gevangen in een net. (Fabel 16.)

45 *Spreuken* 31:1-31: de lessen van Lemuëls moeder en de lof op de degelijke huisvrouw.

46 *Spreuken* 31:12; zie ook *Aesop's Fables*: een duif redt een verdrinkende mier. (Fabel 127.)

47 *Spreuken* 31:18: 'Zij bemerkt dat haar koophandel gedijt, 's nachts gaat haar lamp niet uit.'

48 *Aesopi Fabulae*, in fabel 103 wordt de duif als arrogant beschreven.

49 Rubin Shlomo, *Magical Properties of Animals and their Signs, in the Legends and Religions of all the Nations*, p. 49.

50 *Hooglied* 5:11: 'Zijn hoofd is fijn goud, gelouterd goud, zijn lokken zijn golvend, ravenzwart.'

51 *Jesaja* 34:11: 'Pelikaan en roerdomp nemen het in bezit, uil en raaf huizen daar; Hij spant daarover het meetsnoer der woestheid en het paslood der nederigheid.'

52 De wrede kenmerken van de raaf zijn genoemd in *Spreuken* 30:17, 'Het oog dat de vader bespot en de gehoorzaamheid aan de moeder veracht, dat zullen raven der beek uitpikken en de jonge arenden opeten.' *Aesopi Fabulae* beschrijft een ondankbare raaf (fabel 147); een raaf die steelt (fabel 148); en een ongelukkige raaf (fabel 149); Berechiah HaNakdan, *Fox Fables*, beschrijft een sluwe raaf die ervoor zorgt dat een adelaar struikelt en valt (fabel 20).

53 *Hooglied* 5:11: 'Zijn hoofd is fijn goud, gelouterd goud, zijn lokken zijn golvend, ravenzwart.'

54 Zie over de arrogante raaf: *Aesopi Fabulae*, 'The Raven and the Fox' (158 en fabel 188); Berechiah HaNakdan, *Fox Fables*, 'Raven and Fox' (fabel 13): een raaf is trots op iets wat hij niet heeft (fabel 29): een raaf verliest zijn prooi omdat hij luidruchtig is 'Raven and Carcass' (fabel 98).

55 Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 448.

56 Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 448.

57 Zie ook Berechiah HaNakdan, *Fox Fables* (fabel 18), waarin een verstandige raaf beschreven wordt die vertrouwt op zijn eigen mening, en niet op die van anderen.

58 De raaf spreekt tot de duif zoals Ruth sprak tot Naomi: '... want waar gij zult heengaan, zal ik heengaan als uw metgezel, [...] en waar gij ook zult sterven, zal ik sterven en daar zal ik begraven worden.' *Ruth* 1:16-17. Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 546.

59 De raaf zegt tegen de duif: 'Zeg dan, 'deze kraai is mijn vriend, en door hem zou ik de door mij gewaardeerde projecten kunnen realiseren. Een nobele broer, van een adellijke band van broeders van de hoogst geboren in het land, alle ambtenaren van de staat.' (Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 540.)

In de Hebreeuwse versie staat: 'Anderen uit de familie Ahirami' (Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 541). Deze naam verschijnt in *Numeri* 26:38, een verwijzing naar een familie uit de stam van Benjamin. Rashi legt dit als volgt uit: 'Afstammelingen van Ahiram – dit is mijn broer die naar Egypte ging en omdat hij werd vernoemd naar Josef, die zijn broer was en een hogere positie behaalde, werd hij Ahiram genoemd.' (In het Hebreeuws betekent Ahiram 'mijn broer is verheven'.) Hoewel we kunnen lezen dat de raaf reageert op provocerende opmerkingen van de duif, waardoor de raaf denkt dat dit een poging is om zijn afkomst te kleineren, weerhoudt het hem er niet van om trots op zijn afkomst te blijven.

60 Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 459-453.

61 Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 540. De raven die voedsel brachten naar de profeet Elia worden beschreven in *I Koningen* 17:5-6.

62 In de christelijke traditie is het de duif die terugkwam met een vers olijfblad (HR). *Genesis* 8:6-13.

63 Het is interessant om op te merken dat in de *Aesopi Fabulae* een raaf voorkomt die profeteert en voor mensen de toekomst voorspelt (fabel 67); zie ook fabel 273, over de blinde, profeterende raaf.

64 Loewe 2004, *a.w.*, vol. 2, p. 544.

65 In het verhaal 'Hever de Ahuhi en de monnik' heeft de dief op aandringen van de monnik berouw en verandert zijn kleren in zwarte kleding en gaat zich nederig gedragen. Zie Loewe 2004, *a.w.*, vol. 1, p. 238.

66 Bovendien betekent het werkwoord 'raven' in het Engels roven, plunderen, vraatzuchtig en gulzig. Deze betekenissen zijn denigrerend voor katholieke priesters en geven uitdrukking aan de maatschappelijke kritiek op hen.

67 Traktaat Hagiga 16a luidt: 'R. Elai de oudste zei: Als een man ziet dat hij overheerst wordt door zijn [kwade] neigingen, laat hem dan gaan naar een plek waar hij niet bekend is en zwarte kleding aanschaffen, en zichzelf in zwarte kleding wikkelen en laat hem doen wat zijn hartje begeert; maar laat hem niet de naam van de hemelse openbaring ontheiligen.'

68 De kabbala is een Joods religieus filosofisch systeem dat beweert inzicht te geven in de goddelijke natuur. *Kabbala* is een Hebreeuws woord dat 'ontvangst' of 'openbaring' betekent (HR).

69 Twee belangrijke Hebreeuwse kabbalistische werken uit die periode.

70 F. Isaac Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, Tel-Aviv, 1965, p. 160-162; zie ook David Flusser, *Judaism and the Sources of Christianity – Studies and Essays*, Sifriyat Poalim, 1979, p. 210-225. Flusser bespreekt de opvattingen van Jezus: 'Zalig zijn de armen van geest, want hunner is het koninkrijk der hemelen [...] Zalig zijn de zachtmoedigen, want zij zullen het aardrijk beërven.' Het zijn passages uit de Bergrede. De Bergrede is te vinden in de hoofdstukken 5, 6 en 7 van *Mattheus* en in *Lukas* 6.

71 F. Isaac Baer, 1965, *a.w.*, p. 162, note 2.

72 F. Isaac Baer, 1965, *a.w.*, p. 162-163.

73 Loewe 2004, *a.w.*, vol. 1, p. 546-548. Cf. 'Het raadsel van het reekalf en de steenbok' in de Vijfde Poort van *Meshal Haqadmoni*, waarin de discussie over de *Torah* beschreven wordt door het reekalf en de steenbok in soortgelijke termen als die van de raaf en de duif.